

სამხრეთი საქართველო

(სომხეთი)

გეოგრაფიული და სტატისტიკური წერილი

„მ ო გ ზ ა უ რ ი დ ა მ“

თბილისი

სტამბა მ. შარაძისა და ამხანაგობისა, ნიკოლოზის ქუჩა, № 21.

1901

სამხრეთი საქართველო

(სომხეთი)

ზ. ჭიჭინაძისა

თბილისი

სტამბა მ. შარაძისა და ანხ. ნიკოლოზის ქ., № 21.

1901

სამხრეთი საქართველო

(სომხეთი)

I

სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს გაცნობა ჩვენთვის აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს; დღევანდლამდისაც არ არის განსაზღვრული მისი გეოგრაფიული საზღვრები, ისტორიული მდგომარეობა და პირობები ძველის ძველად და საშუალო საუკუნოებშიც; მისი არც ეტნოგრაფია არსებობს, არც სტატისტიკა, ერთის სიტყვით, ჩვენ არ გვაქვს მისი შესაფერი გამოკვლევა. სწორეთ ამის მიზეზით გახლავით, რომ ქართლის ამ ვრცელს კუთხეს ზოგნი ძველნი მემატია-ნენი სამშვილდეს უწოდებენ, ზოგნი ბერდუჯს, ზოგნი სომხეთს, ზოგნი ვინ იცის რას არა.

ჩვენ კარგად ვიცით და ამას „ქართლის-ცხოვრებაც“ და სხვა ისტორიული, გეოგრაფიული და საეკლესიო წერილებიც მოგვითხრობენ, რომ მთელს საქართველოში ისეთის სინარჩარით და აღმომხეობით არსად არავითარი ქართველთ ძალა არ აღორძინებულა ისე, როგორც ამ აღმოსავლეთ-სამხრეთ საქართველოს კუთხეში. ამ კუთხის წარსულს და აწინდელს მდგომარეობას განცვიფრებაში მოჰყავს თვით დღევანდელი მნახველ მოგზაურიც. აქ თქვენ ნახავთ მრავალს მონასტრებსა და ეკლესიებსა, რომელნიც ჟამთა ვითარების მეოხებით აღგვილან, შემუსვრილან და დაქცეულ-დანგრეულან, რომელთ შთენნიც დღესაც საოცარ სახილველნი არიან. აქვე ნახავთ მრავალს ციხე-კოშკებს, ხიდებს და

ბევრს სხვა რამესაც, მაგრამ ყველაზე ძვირფასი, რომელსაც ნახავს აქ მოგზაური, არის ქართველთ სოფლების ხსოვნა და

რიცხვი, რომელნიც ძველათ არსებობდნენ ამ კუთხში და დღეს კი მათი რიცხვი აქ დიდად ნატამალობს.

აწინდელის მიმართულების მეოხებით განვლილ დროთა ნაშთების ისტორიით ჩვენ თავს არავის შემაწყენთ, არც სხვა და სხვა ციხე-კოშკ-მონასტერ-ეკლესიათა სიდიადის მნიშვნელობას შევხებით, ჩვენ ავიღებთ მხოლოდ ქართველ ერს, ამ ერის წარსულს ცხოვრებას, მის რიცხვს, სიდიადეს, მრავალ-ნაირს შემძლებლობას, ხოლო დღეს ამ სიდიადის დაქვეითებას, რიცხვით შემცირებას და ქართველთ ყოფა-ცხოვრების სახის ძირითად შეცვლას, თითქმის წარხოცვას. ამას წინეთ, ერთი თრიალეთელი მოძღვარი, მეტად სამართლიანად სწერდა და თითქმის სტიროდა ხსენებულს კუთხესა და თრიალეთზედ, მაგრამ ღმერთმან უწის, გამგონი ვინმე იყო თუ არა? ვაი ჩვენს ბედს.

ბორჩალოს მაზრად, ანუ სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს საზღვრად ჩვენ უნდა ვიწამოთ ის კუთხე, რომელსაც ქართველნი დღეს სომხეთს უწოდებენ. სომხეთი წარმოსდგა სიტყვა სამხრეთიდან. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ სიტყვა „სამხრეთი“ საშუალ საუკუნოებში რაღაც მანქანებით მიეთვისა ჰაოსიანთ ძეთა სახელ-წოდებას, მათს გვარ-ტომობის, ანუ მოდგმის ცნობას.

ძველად ქართველნი სომხებს ჰაოსიანებს უწოდებდნენ; „ქართლის-ცხოვრების“ უძველესი ფურცლები და ყველა ჩვენი ძველი საეკლესიო წიგნები და წმიდათა ცხოვრებანი, რომელნიც კი საშუალ საუკუნოების წინეთ დაწერილან, ამისი მტკიცე საბუთია, რადგან მათში ვერსად ვერ ნახავთ, რომ ჰაოსიანთ ძენი სომხად იწოდებოდნენ მე-XII საუკუნის დასაწყისიდან კი ეს სახელ-წოდება სჩანს; ამას მოიხსენებს შავთელიც ასე, რომ „სომეხთ მეფენი, მტერთ სისხლ მჩქეფენი, ღმერთმან არ ღირს ჰყო უფლებათასა“ და სხვანი. ასე რომ ამ

სახელ-წოდების განსხვავება, გარდაკეთება მეთერთმეტე საუკუნეზე იქით აღარ უნდა ვეძიოთ, რადგანაც მეათე საუკუნის ნაშთებში სომეხთ შესახებ არსად კრინტიც არ მოიპო-

ვება *). ამ სახელწოდების შესახებ თვით სომეხთ მსწავ-
ლულნიც ჰკვირობენ, ისინი გაცემით ეკითხებიან ძველს
წიგნებს, თუ ჰაოსიანებს ყველა ხალხნი ერმიანებს, ანუ ჰაო-
სიანებს უწოდებენ და ქართველები კი სომეხსაო! საიდგან
დაარქვეს ქართველებმა ეს სახელის ჰაოსიანთ ძეთაო? ამის
შესახებ ადრე „ცისკარში“ სომეხთ არქიმანდრიტის ტერ-ყ--
ზარიანცის წერილიც დაიბეჭდა, რომელიც გაცემით იძიებ-
და ამ სახელწოდების მნიშვნელობას, ხოლო იგი იმას კი
არ დააკვირდა და არ გაარკვია, რომ ეს სიტყვა არის ად-
გილ მდებარეობის სახელწოდება და არა რომელიმე ტო-
მისა.

ერთის სიტყვით, ამ კუთხის ასე წოდება მათთვის სანუ-
კარიც უნდა იყოს, რადგანაც ამ შეცდომის მეოხებით, ხსე-

*) სიტყვა ს ო მ ე ხ ი ნახმარია „ქართლის-ცხოვრების“ თით-
ქმის პირველსავე ფურცლებზე. მაგ., ზ. ჭიჭინაძის გამოცემულს
„ქ.-ცხოვრების“ 43, 44, 62, 63 და 64 გვერდზედ ვკითხუ-
ლობთ: „და წარავლინეს მოციქულნი წინაშე ს ო მ ე ხ თ ა მეფისა...
მაშინ სთნდა ს ო მ ე ხ თ ა მეფესა... მიეგზნეს ს ო მ ე ხ თ ა მეფე-
სა“... ხოლო ადერკისითგან ესე მეფენი იყვნეს მორჩილებასა შინა
ს ო მ ე ხ თ ა მეფისასა, უმეტეს არმაზელნი მეფენი შეწეოდეს
ს ო მ ხ თ ა, ყოველთა მტერთა მათთა ზედა. მაშინ მეფე იქმნა
ს ო მ ხ ე თ ს დიდი იგი მეფე იარვანდ... მაშინ მოჰკლა სუმბატ
ბივრიტიანმან იარვანდ, მეფე ს ო მ ე ხ თ ა, და დასვა ძმაი
იარვანდისი არტაშან... ვიდრე შეკრებოდეს სპანი ს ო მ ე ხ თ ა ნ ი...
მამინ სუმბატ ბივრიტიანმან მოუწოდა სპათა ს ო მ ხ ი თ ი ს ა თ ა,
და შეკრბეს მსწრაფლ ს ო მ ე ხ ნ ი... და არა დასცხრეს კირთები-
საგან ს ო მ ე ხ თ ა ზედა... იწყეს ოგსთა სისხლისა მათისა ძიებად
ს ო მ ე ხ თ ა ზედა... და მარადის ბრძოდეს ს ო მ ე ხ თ ა... იგი

– 6 –

ნებული ნაწილი დიდის და მცირის არმენიის ნაწილად იქნა
ადიარებული. სომეხთ მეისტორიენი და მოგზაურ მსწავ-
ლულნი იქამდის გაკადნიერდნენ, რომ სიტყვა „სამხრეთიდ-
გან“ შეცდომით წარმომდგარს **სომხეთის** ვერ დააკვირდნენ
და სომხეთად ძველათვე მათ არმენია და ერმიანთა მოდგმის ძე-

ნი გამოხატეს. ამის მეოხებით საქართველოს საკუთარს ვრცელის ადგილების კუთხეები მოჰყვა ერმიანთა სამეფოს საზღვრებში და მასზედ მცხოვრებ ქართველთ ძენიც შემდეგ და შემდეგ ჰაოსიანთ შთამომავლად იქნენ ხმობილნი! ჟამთა ვითარების მეოხებით მრავალ ქართველთაგანი სარწმუნოებითაც დაუკავშირდნენ გრიგორიანებს და დღეს მის წყალობით უმრავლესი ნაწილი იქაურ ქართველებისა ჰაოსიანთ შთამომავლად არიან აღიარებულნი, გრიგორიანის სარწმუნოების მექონად, ხოლო თუ სადმე მათში ქართულს ლაპარაკობს ვინმე, მას მაინც სომხის მოდგმად სთვლიან, ხოლო დროის მეოხებით გაქართველებული, მათზე საქართველოს ერის სახის და ენის ბეჭდვის დასმის, მათ მხნე მოძღვართა მეოხებით. ამ მხარეში, ბევრს ალაგას ქართველთ ძველადვე დაჰკარგეს ქართული ენა, ქართველობა, ზოგ ალაგას კი შეინახეს თავი, მაგრამ ერთობ მცირე კი. მცდელ მწერალთა ძალა ისე აზვირთდა, რომ არამც თუ საქართველოს სამხრეთის ნაწილის განაპირა ადგილებს უწყეს სახელები სომხურის დაბოლოვებით გარდაკეთება, არამედ თბილისს ახლო მდებარე-

ავნებდის საზღვრთა ს ო მ ხ ი თ ი ს ა ს ა... მაშის წარმოემართ ძალითა თვისითა ყოვლითა არტაშან, ს ო მ ე ხ თ ა მეფე... მოვიდეს, ს ო მ ე ხ ნ ი და დადგეს მცხეთას და ჰბრძოდეს ხუთ თვე...

აზორკ და არმაზელი მეფობდნენ საქართველოში 87-103 წლებში ქრ. შემდეგ. ხოლო არშაკ არშაკუნიანი მეფობდა 93-81 წლებში ქრ. წინ. შეიძლება ეს დგილები „ქ.-ცხოვრებისა“ გარყვნილი იყოს შემდეგ შემდგენელისაგან, მაგრამ ჯერ-ჯერობით კი ასე.

რედაქცია.

- 7 -

მანგლისის ხეობასაც-კი „მანგლა-ფორა“ უწოდეს და ბოლნისის ხეობას „ბოლნა-ფორა“. მე მგონია, რომ ჩვენის ისტორიის მცოდნესთვის ახსნა საჭირო არ იქნება. თუ ან მანგლისი ვისი საკუთრება იყო ძველად და ან ბოლნისი, აქაური დაბები, ციხე-კოშკები და შესანიშნავი ტაძრები ვისგან აღშენებულნი, ნამეტურ ბოლნისის დიდი სიონი, დღეს

ხავს მოკიდებული და მანგლისის შესანიშნავი ძველი ტაძარი. ჩვენ ყველაფერი ვაცით, მაგრამ ჩვენს ცოდნას სხვები არ გვჯერდებიან და იგინი-კი სხვაფერ ასხვაფერებენ ჭეშმარიტს ცნობებს.

ადრევე აქეთ მხრის ქართველთ ვითარება სულ სხვაფერ მოიძართა. აქაურნი ქართველნი გადარქმეულ და გადაბირებულ იქმნენ. ჩვენ ამ ქართველთ ვერც გავკიცხავთ, რადგანაც რაც მათ ძალა სძალავდა, იგი ძალა ქართველთ სამღვდელოების ძალაზედ ბევრად მაღლა იდგა. ძველადგანვე საქმე ისე მოეწყო, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველებმა ქართველობისგან იწყეს გარდაქმნა და გარდასხვაფერება. ამ გარდასხვაფერებისთვის მათ არავინარ ეწინააღმდეგებოდა. გარემოებამ აქ საქმე ისე არია, რომ უმეტესი ნაწილი აქაურ ქართველებისა მოჰყვნენ სომეხთ ერის ნაწილში და უკანასკნელ მათაც უწყეს ენით და გვარ-ტომობით გასომხება და გაქარწყლებ-გადაგვარება. ჩვენ, ქართველნი, არც ისე წყალწაღებულნი ვართ, რომ ჩვენის მოდგმის და ისტორიის სულ აღარაფერი გვახსოვდეს.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ჯერეთ ქართველთ და სომეხთ ეკლესიის განცალკევების შემდეგ ძველს რჯულზე, ანუ აწინდელს გრიგორიანთ წესებზე ძლიერ ბევრი ქართველი დაშთა, ნამდვილ ქართველ გვარის შთამომავალნი. ისინი იტყოდნენ, რომ ჩვენ ახალი გარდაწყვეტილების არაფერი გვინდა, ჩვენ ჩვენს ძველს რჯულზე უნდა ვიქნეთ დატოვებულნიო. ამათ მაშინ ძალასაც ვერავინ დაატანდა, რადგანაც ხსენებულ სარწმუნოების მექონ ერის მეფობაც არსე-

ბობდა; ასეთის მიდრეკილებით სარწმუნოებრივ საქმეებში უფრო კი საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის ადგილებზე მცხოვრებ ქართველნი აღმოჩნდნენ; ამის მიზეზი ის იყო, რომ მათზე ჰაოსიანთ ადგილები ზედ იყო მოკრული, იგინი საზღვრავდნენ. სწორედ ასეთსავე მდგომარეობაში მოთავსდა კახეთის მცხოვრებთა უმეტესი ნაწილიც; უმეტესნი აქაც ისევე ძველს სწავლას აღიარებდნენ, მათშიაც ფეხს იდ-

გამდა გრიგორიანობა, მაგრამ მეათე საუკუნის ნახევარს, კახელნი ძალით იქმნენ დამორჩილებულნი, დაკავშირებულნი ახალს სწავლასთან და ამით საზღვარი დაედვა გრიგორიანობის სწავლის გადღესასწაულებას. სწორეთ ამის წყალობა გახლავსთ, რომ ადრე და საშუალ საუკუნოებშიაც სომეხთ მწერლებმა კახეთი სომხეთის კუთხედ აღიარეს. ბევრნი დღესაც ასევე უწყიან, მაგრამ ეს არ არის სწორე.

ასეთმა შეცდომებმა ქართველთ გვაროვნობას საკმარისი ზნევა მოუტანეს. მან ძლიერ ბევრი ქართველი მოაშორა საქართველოს და სხვას მისთვისა. ასეთ განთვისებულ პირეზით სავესეა დღეს ბორჩალოს მაზრა, გუმბრის მხარე, განჯის, ერევნის, შუშის და ვინ იცის საით არა. ასეთ უნებლიეთ განთვისებულ ქართველთ ზედ სხვებიც ემატებოდნენ; ეს იყო, მეოხება ქართველთ ბატონ ყმობის, ქართველთ თავად-აზნაურთა მახვილის. ამათგან დევნილი ყმანი ხშირათ მიზბოდნენ ზემოხსენებულ კუთხეების სომხებთან, იქ თავს აფარებდნენ მათს სარწმუნოებას და ზნეს ეთვისებოდნენ, სწავლობდნენ მათს ენას და ეგრე სომხობასაც სჩემულობდნენ, რაც ხდებოდა მათის თავის შველისა და დახსნის იარაღად. ასეთ შემთხვევებით გასულთ პირებს გარდა, მრავალი მებატონენი თავიანთ ნებითაც ჰყიდდნენ ქართველებს სხვა და სხვა პირებზე; ხშირად ასეთს ქართველებს სომხებიც ყიდულობდნენ, მერე ესენი მათ მიაქცევდნენ თავიანთ რჯულზედ, და მის მეოხებით შემდეგ დროებში ეს ქართველნი სულიერათ, ხორციელად და ენითაც ეთვისებოდნენ სომხებს.

– 9 –

ასეთ ქართველთ შთამომავლობას ეკუთვნიან დღევანდელ გასომხებულ ქართველთა გვარნი, მაგალითებრ: შავარდენაძეები, დღეს შავერდოვათ წოდებულნი, ღარღაძენი, ტატიშვილები, ხუცისშვილები, მამაცაშვილები, აბულაძე, ბაქრაძე, სანაძე, მეღიაშვილი, მალხასიანი, (მალხაზი, ხომ მოგეხსენებათ რა სიტყვაც არის), მოცოშვილი, ფაფაზიანცი, აბაშიძე (თამაზოვი), როსტომოვი, ელისბაროვი, დიდზურაბოვი, ჯავახიშვილი, თუშიშვილი, შაბურიშვილი (შაბუროვი) და სხვ.

ათას ამ გვარი. ბოლოს ყველა ამ გვარებს მართოდ იანცები მიემატება და მით საქმეც გათავდება. ასეცარის მთლათ ეს გვარები გადაკეთებული, ბევრს ქართულ გვარს ი ა ნ ც ი ძა-ლიან ეწინაარმდეგება, გვარს ასახიჩრებს, მაგრამ რა გაეწყობა: ძალა აღმართს ხნავს. ასეთია ბერიაშვილი – ბერიანცი: ბერ-ბერიანცი, მაისურიანცი, მამინიანცი, თარხანიანცი და სხვ.

ამ დასაღუპს გარემოებას ქართველებმა სულ ვერ მიაქციეს ყურადღება, მათთვის ეს შეუნიშნავი იყო. ამ საუკუნის 1860 წლებში დ. ჭონქაძემ მიაქცია ამას ყურადღება და „სურამის ციხეში“ ნიმუში აჩვენა ჩვენს საზოგადოებას, მაგრამ იგი დღესაც მრავალთათვის შეუმცნეველია.

ქართველთ ჩვეულება ძველად ისე იყო, რომ საქართველოს კუთხეთ შორის საითაც კი უფრო მდიდარს ნიადაგს ამჩნევდნენ, სადაც მოსავალი უხვი იყო და მასთან ადვილ მოსაყვანიც, ხალხიც იქით სახლდებოდა, იმ კუთხეს ეტანებოდა, ასე იყო სწორედ ბორჩალოს მაზრის საქმეც. სიტყვა **ბორ-ჩალა** ქართული ძველებური სიტყვა არის. აქ ქართველნი მეტის სიუხვით მრავლდებოდნენ ძველად და შემდეგ დროებშიაც არ მოკვლეს ამ კუთხეს მნიშვნელობა ქართველთ წინაშე. აქ ქართველნი ყოველთვის აღტაცებულის მხნეობით შრომობდნენ, ისინი ყველაფერს სიხარულით აკეთებდნენ, რადგანაც მათ სწამდათ თავიანთის ცხოვრების მომავალი, იქაურ ადგილ-მდებარეობათ სინოყივრე, სიმაგრე, რასაც ქართველი ხშირად სხვაგან ვერ ჰპოვებდა. ბორჩალოს კუთხის მრავალმნიშვნელოვანი ღირსება, ადგილების სიმსუქნე, სხვა-და-სხვა წამლების სიმრავლე, რკინის, ვერცხლის და ვინ იცის, რამდენი კიდევ ასეთ ნივთიერებათა სიუხვე შენი-

შნულია თვით დღევანდელ მწერლებისაგან. თვით ოფიციალური ცნობაც კი იძლევა საბუთებს, რომ ეს კუთხე ბევრად მაღლა უნდა იქმნეს დაყენებული საქართველოს სხვა კუთხეებზე.

ამ კუთხის ასეთი მნიშვნელობა გახდა მის ფუძედ, რომ ძველად აქეთ ქართველთ ტომი დიდად მრავლდებოდა და ამ

გამრავლებას თვით ქართველთ მთავრობაც უწყობდა ხელს. საქმე ისე მოეწყო, რომ აქეთ აღმომზებობით იწყეს აღმოჩენა ქართველთ ბრძენ კაცებმა, მწიგნობრებმა, მღვდელთ-მთავრებმა და შესანიშნავ გმირებმა. აქეთვე მსწრაფლ აღორძინდა ქართველთ ეკლესია მონასტრების კეთება, სადაც მრავლად სცხოვრებდნენ ქართველთ მწიგნობარი ბერები, ნამეტურ გადამწერნი ქართულის ძველის ხელთ-ნაწერის წიგნებისა. რაც ამ კუთხეში ძველად აგებული ეკლესიები მოიპოვება, არა მგონია, რომ სამცხის გარდა საქართველოს სხვა რომელსამე კუთხეში მოიპოვებოდეს. ძველ ქართველთ კარგად ესმოდათ ამ კუთხის განაპირული მდგომარეობა და ამიტომ მათ აქეთკენ ციხე-კოშკების და ხიდების შენებაც უმაღლეს წერტილამდის აიყვანეს, უმაღლეს ხარისხამდე; მათ არ დარჩათ ამ კუთხეში არც ერთი პატარა ხევი, რომ მასზე გზა და ხიდები არ გაეკეთებინათ; ვაკე ურწყავ ადგილებში გაჰყავდათ წყლის არხები; მაშინდელის არხების დანატოვარ ნაშთებს დღესაც კი მოჰყავს მხილველი განცვიფრებაში. დავასახელოთ თუნდ ის გარემოება, რომ ძველად მდინარე ქცია და მაშავერი ერთად ყოფილან შეერთებული რუთი, მაგრამ ჟამთა ვითარების მეოხებით იგი გაუქმებულა. მე-XVIII საუკუნეში ისევ მოუძებნიათ ნარუვალის და განუახლებიათ, ამაზე ვახტანგ მეექვსეს ლექსიც აქვს დაწერილი.

აქედგან დავიწყებთ იმ ეკლესიების და მონასტრების მოხსენებას, რომლებიც ადრე ქართველთ მეფეებს ამ კუთხეში აუგიათ. ბევრი მათგანი აოხრებულა, ბევრი დაქცეულა, მაგრამ შავს გრიგალს კიდევ ბევრი გადარჩენილა და

დღევანდლამდის მოუწევია, თუმცა იგინიც შემოსილან სამგლოვიაროს ძაძით და გარს ავლიათ ქართველთ წარსულის მდგომარეობის ძაძა. იგი მხილველს ნაღვლით აავსებს, წრფელს მამულის შვილს ამ სოფლის წესებს მწარედ აგმობინებს. ამ კუთხის გაცნობით მკითხველთ თვალთ წინ გადაეშლება ქართველთ განვლილი დრო და ის მწარე მხვედრსურათიც, თუ სადმე ერი როგორ სცხოვრობს, როგორ ეძ-

ლევა იგი წარმატებას და დიდებას, მაგრამ მცირე რამ უბედურის მეოხებით მერე როგორ ეცემა, როგორ ისპობა მთელს კუთხეში მისი რიცხვი, როგორ ქრება მისი კვალი, წინადა ყოფილი ერის ხსენება როგორ ეძლევა დავიწყებას და მის ნაცვლად ვინ იდგამს ფეხს და ვინ მიდის წინ. ამის დაკვირვება ჩვენთვის დიდს საჭიროებას შეადგენს, რადგანაც ქართველ ტომის ძეთა რიცხვს ვინ არ იზიდავდა თვისკენ და არ ასხვაფერებდა; ქართველ ძეთა რიცხვს სასტიკად მუსრავდა ყველაფერი და უკანასკნელ თვით ეკლესიურმა წესებმაც კი უწყო დაკარგვა, რაის მეოხებით დიდი ძალი ქართველობა დაუკავშირდა სომხობას, სომხის გვარსა, ენას, ზნეს და ჩვეულებას, დღეს მათში ქართველობის აღარაფერია დამთენილი და მათ ალაგას სხვა ტომის შვილები სცხოვრობენ.

დიდი ბოლნისის სიონი, უგუნბათო, რომელ ვრცელი ეკლესიაც გაუკეთებია 29 ქართველთა მეფეს ფარსმანს, მეხუთე საუკუნის ნახევარში, შემდგომ ამის ამ ტაძარში ეპისკოპოსის კათედრა დაუარსებია ვახტანგ გორგასლანს, შემდეგ საუკუნეებში აქ მსხდომთ ეპისკოპოზებს განუმტკიცებიათ და განუმაგრებიათ ეს ტაძარი, მრევლში გაუვრცელებიათ წერაკითხვა, დაუხსნიათ აქა-იქ სასწავლებლები და გაევრცელებიათ საღმრთო მწიგნობრობა საზოგადოდ. თუ ამ კუთხეში ადრე ქართველთ სოფლები და ქართველთა ხალხი ისე ნატამალობდა, ნუ თუ შესაძლებელი იქნებოდა, რომ ფარსმან მეფეს ტაძარი აღეგო და შემდგომ მისა ვახტანგ გორგასლანს ეპისკოპოსი დაესო? – არა გვგონია. იგი იყო ქართველების

– 12 –

კუთხე, ქართველის ტომისგან დაარსებული და აქ მიტომაც მოხერხდა ყველა ესენი. დღეს ბოლნისს ამაოდ უხმობენ „ბოლღანა-ფორას“! ქართველთ ეპისკოპოსი აქ იჯდა XVIII საუკუნის ნახევრამდე.

ამ მონასტრის მახლობლივ არის მონასტერი **წულღურღა-შენში**, გუმბათიანი, მშვენივრად ნაკეთი, მშვენიერ ალაგას, დღეს ჟამთა ვითარების მეოხებით ხავსმოდებული, დანგრეულ-დაქცეული.

დმანისის ტაძარი, ძველი კათედრა ტაშირის მხრის ეპისკოპოზების, მშვენივრად ნაშენი, უგუნბათო. აქ ეპისკოპოსის კათედრა არსებობდა XVIII საუკუნის ნახევრამდე. ეს ტაძარი მაშავერის მხარეს მდებარეობს, იგი ეკუთვნოდა ორბელიანებს, ჩვენი პოეტი ვახ. ორბელიანი მას მიუძღვნის ლექსს „ძველი, დმანისი“ –

„გაჰქრი, დმანისო, და დაინთქე უფსკრულსა შინა,
ჩემს სატანჯავად რომ არ მიდგე თვალთა წინა“-ო.

დღეს ამ ტაძრის მიდამოები სომეხთა მდიდრებს ეკუთვნის და დმანისიც მათს საკუთრებას შეადგენს.

წალკის ტაძარი, მშვენივრად ნაშენი მეტად ძველს დროში; აქაც იჯდა ეპისკოპოსი, რომელიც უგანაგებდა ტაშირისა და თრიალეთის ქართველთ საქმეებს, მაგრამ რადგანაც ჩვენ თრიალეთს აქ არ ვეხებით, ამიტომ ამ საზღვრებზე მდებარე ნაშთების აღწერითაც არ შევაწუხებთ მკითხველს.

ვარდის-უბნის მონასტერი, უგუმბათო, მშვენიერს ადგილს ნაშენი.

პირღერულად წოდებული მონასტერი, კლდეში გამოკვეთილი, დიდის შენობებით შემკული, ვახუშტის დროს აქ არქიმანდრიტი მჯდარა. მოგვითხრობენ, რომ ეს მონასტერი X საუკ. გაუკეთებიათ, ხოლო XII საუკ. თამარ. მეფეს განუახლებია და შეუმკია.

ქციის ხეობაზე ორი ტაძარი, ერთი გუნბათიანი, აღაშენა მეფემან მირდატ, შემუსრა ლანგ-თემურმა. მეორე არს მცი-

რე მონასტერი, სადაც ვახუშტის დროს ერთი მღვდელი ყოფილა.

ქობერის მონასტერი, ქართველთაგან აღშენებული, დღეს სომეხებს უპყრავთ.

ძელი ჭემმარტის მონასტერი, ქართველთაგან ნაშენი, დღეს უპყრავთ სომეხთა.

რუსთავის მცირე ეკლესია, რუსთველისაგან აღშენებული, ალგეთის ხეობაზე, სოფ. არაშენდის ტყეში, დღევანდლამდე კარგად შენახული სდგას, წარწერებით.

მანგლისის ეკლესია, აღშენებული კონსტანტინე იმპერატორის ბრძანებით ქართველთა გაქრისტიანების დროს, შემდგომ აქ დასვა ეპისკოპოსი ვახტანგ გორგასლანმა. ამ ტაძარში მოტანილი ყოფილა იესო ქრისტეს ფეხის ფიცარი. შემდეგ საუკუნოებში ერთს კედელზედ დაუხატავთ მაჰმადილომზე მჯდომარე; მოგვითხრობენ, რომ საქართველოს შემუსვრის დროს მაჰმადიანებმა ეს ტაძარი მიტომ არ შემუსრესო. ეს ტაძარი დღევანდლამდე არსებობს. დღეს ამ ტაძრის ხეობას სომეხნი მანგლა-ფორას უხმობენ!..

გუდარეთის მონასტერი, მშვენიერ ადგილას, მრავალ შენობათა ნაშთებიანი, დღეს სასტიკად შემუსვრილი.

კაზენის მონასტერი, დედათა სადგომი, ვრცელი გუნბათიანი, მშვენივრად ნაკეთი, XVIII საუკუნის ნახევარს მთლად შემუსრეს, სამხრეთის კედელი მთელია, ორს მხარეს აქვს მგალობელთა მაღალი კათედრები.

თელეთის წმიდა გიორგი, დღეს სომეხებს უპყრავთ, აქ იყო ძველად ხატი წმ. გიორგისა ვერცხლისა, ქართულის ნაწერებით, შეწირული ერთის ქართველის მოლოზნისაგან.

რუსთავის ტაძარი, იგივე ბოსტან-ქალაქად წოდებული. ეს ტაძარი აღშენდა ძველად, იჯდა ეპისკოპოსი, XVIII საუკ. დასაწყისში თათრებმა შემუსრეს, ამიტომ საეპისკოპოსო კათედრა მარტყოფს გარდაიტანეს, დღეს რუსთავის ეკლესიისა ნაშთი-ლა სჩანს.

– 14 –

ფიტარეტის ტაძარი, შესანიშნავია თავისს ხუროთ-მომღერებით, მხატვრობით და ადგილ-მდებარეობით.

ტანძიის ვრცელი ტაძარი, დღეს მცირედ განახლებული.

ახტალის ვრცელი ტაძარი, დღეს მთლად მოსპობილი, სამიტროპოლიტო ვახტანგ გორგასლანის დროდგან, ამის სამწყსოს შეადგენდა ხუნანი, გარდაბანი და ბერდუჯის მდინარე.

ჰუჯაბის მონასტერი, გუნბათიანი, დღეს დაქცეული.

ხოჯორნის ეკლესია, გუნბათიანი, ვრცელია.

ახპატის ეკლესია, ვრცელი, გუნბათიანი, ვაგტანგ გორ-

გასლანისაგან აღშენებული. დღეს სომეხთ უპყრიათ იგი და სომეხების საკუთრებად აღიარებენ, სომეხთ მეფეთაგან აღშენებულს, მაგრამ ამაოდ. სომეხთ ეს ტაძარი დაიკავეს მეთხუთმეტე საუკუნის შემდეგიდგან, როდესაც ამ კუთხეში ქართველთა იწყეს შემცირება, ესენი ქართლის განაპირ მცხოვრებლებად ითვლებოდნენ და ამიტომ მაჰმადიანთაგან მათზე თავდასხმა ერთობ ხშირი იყო. ყველა უბედურება პირველად მათ ატყდებოდა თავზედ, მის მეოხებით მოისპნენ ახპატის კუთხის ქართველნი და მათ მაგიერ სომეხნი დასახლდნენ, რომელთაც შემდეგში ხელი სტაცეს ამ ტაძარსაც.

სანანის ტაძარი, ქართველთ მეფეთაგან აღშენებული, დღევანდლამდე შენახული, დღეს იგი სომეხთ უპყრიათ და სომეხთა ისტორიასაც იგი თვისს ტომის ძეთა საკუთრებად სწამთ, მაგრამ ეს არ არის მართალი; რასაც ქართველ ტომის ძეთა მოსპობით ახპატს მოევლინა, იგივე მოევლინა სანანის ტაძარს. ვახუშტის დროს ამ უკანასკნელს ორს ტაძარში სომეხთა ორქვევტორები (წინამძღვარი) მსხდარან.

ჩვენ ყველა ეკლესიებს აქ ვერ მოვიხსენებთ, რადგანაც მათი რიცხვი ერთობ დიდია, სულ რაც ჩვენ გვაქვს დათვლილი, ორასამდე დიდი ეკლესია მოიპოვება, თლილის ქვებით ნაშენი, ზოგი სიონის ტოლა, ზოგი დიდი და ზოგი პა-

– 15 –

ტარა, მაგრამ ყველას თავისს უცხოობის ბეჭედი აზის, ყველას მზერა იზიდავს მხილველის ყურადღებას.

ჩვენს საუბარს ნურავინ გაიკვირვებს, აქ საკვირველი არაფერია, რადგანაც ისტორიით კარგად ვიცით, რომ ვახტანგ გორგასლანს და ამის შვილს ეს კუთხე ძლიერ უყვარდათ, ამათ ამ კუთხეზედ დიდი ყურადღება ჰქონდათ მიპყრობილი, მათ კარგად ესმოდათ ამ კუთხის მნიშვნელობა არა მარტო შესანიშნავის ნიადაგით და სიმდიდრით, რაც კი აქეთ მოიპოვება, არამედ საზღვრებითის პირობებით, რადგანაც ამ კუთხეს გარს ეკრა მთელის აზიის მცხოვრებნი მაჰმადიანნი. ვახტანგ მეფის შემდეგ ამ კუთხეს არც დავით აღმაშენებელი აკლებდა თვისს მაღალს ყურადღებას და არც მას შემდეგ

სხვა მეფენი.

ვახტანგ მეფის (გორგასლანის) ბრძანებით აქეთკენ, ვინ იცის, რა არ გაკეთდა; აღშენდნენ ეკლესიები, განწესდნენ ეპისკოპოსები, გამრავლდნენ მწიგნობარ ბერები, გაკეთდა გზები, ხიდები, კოშკები, ციხეები, გალავნები, არხები.

თვით ეს კუთხე არის მაღალ მთიან-ტყიანი, ტყეში მოდის ბევრ ნაირი ბალახი, ყვავილები, ძლიერ ბევრი წამლად გამოსადეგნი, ხილიც ბევრი და კარგიც. ხე-ტყეც კარგი იცის, გაუჩეხავი დაბურული ტყეები აქ ისე არის, როგორც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსკენ; აქეთკენ ვაკე ადგილები ხშირია, დასავლეთ საქართველოში კი ეს ასე არ არის, იქ სულ აღმართებია, მაღალი ტყეები და აქა-იქ გორაკებში სოფლები. ამიტომაც უფრო აძევს ამ კუთხეს თავისი ფასი, თავისი მნიშვნელობა. აქეთა მხრიდგან შემოტანილი შეშა თბილისში ყოველთვის ქებით ისყიდება.

პურის მოსავალი, სიმინდი, ქერი, ფეტვი და ბრინჯიც კარგი იცის, ამას გარდა მუხუდო, ცერცვი, ოსპი, ნუკაშირი, სისირი, კართოფილი, კომბოსტო, ბადრიჯანი, ოქროვანშლა, ხახვი, ნიორი, ბოლოკი, სტაფილო, ხილიც მრავალი, ყურძენიც, ალაგ-ალაგას კარგი სასმელი ღვინოც იცის.

– 16 –

აქაური ღვინო, პური და სხვა ხორაგეულობაც კარგ ფასად იყიდება, თვით ნესვი და საზამთროც კი ქებულია მრავალთაგან, კარგ ფასადაც იყიდება და საზოგადოთ ეს კუთხე თბილისს დიდ ძალ მოსავალს აწვდის.

აქაურნი მკვიდრნი ძველად საქონლის მოშენებასაც უხვად მისდევდნენ, რადგანაც აქეთ ბალახი კარგი იყო, საქონლისაგან ყოველთვის რძე, მაწონი, ერბო, ყველი, დო და დომხალიც კარგი იცოდა; ეს დღესაც კარგია, თუმცა დღეს აქეთ უმეტეს თათრები ცხოვრობენ, ბინძურნი ბევრის რამით. ამის მშვენება და გარჩევა ცხადად ემჩნევა გერმანელთ მცხოვრებთა რძეს, მაწონს, ყველს, ერბოს, ღვინოს და სხვა ყველაფერს. მოგეხსენებათ, რომ ამ მხარეს გერმანელნი ისე უხვად ცხოვრობენ, რამდენსაც საქართველოს სხვა კუთხეებში ვერ-

სად ნახავთ.

ნემეცები აქეთ არ დასახლდებოდნენ ასე მრავლად, რომ ამ ადგილების სიუხვე მათ კარგად არა სცოდნოდათ, ისინი ცარიელს ჯამში ხელს არ ჩაჰყოფენ; გერმანელთ გარდა აქეთ მალაკანი, დუხაბორი, რუსი, სხვა-და-სხვა სექტანტი, სომეხ-კათოლიკენი და სომეხნიც მრავალნი არიან. ყველა ამათ აქ უკავიათ საუკეთესო ადგილები, ყველგან ისინი კარგად ცხოვრობენ, მათ ალაგას კი ადრე მთლად ქართველი ხალხი ცხოვრობდა, მაგრამ დღეს აქათკენ ქართველი ტომის ხსენება მოსპობილია, ქართული ხმა გამქრალ.

ამ კუთხეში წყაროებიც ერთობ მრავალია, მასთან კარგი სასმელიც, ხევებიც ხშირია, მაგრამ სულ სუფთა და შემრგო, დიდ-დიდი მდინარენიც მრავალია: ქცია, მაშავერი, ალგეთი და ბევრიც სხვა. ყველა ისინი მტკვარს ერთვიან, წყალში თევზეულობაც ერთობ კარგი იცის, გემოიანი და არც ძვირად ფასობს, თვით ჩვენგან და უცხოთაგან მოწონებული ხრამულიც აქედგან მოდის.

მადნის წყაროებიც ყოფილა აქეთ და დღესაც მოიპოვება მჟავე წყაროები, მლაშე, მწარე, შავ ტალახიანი, კუპრის

– 17 –

მსგავსი და სხვანი, მრავალნი ჰკურნავენ კაცს გარდა პირუტყვსაც. მიტომ ამ წყაროებს უცხოელნი ნატვრით ესოდენო, შემდეგ და შემდეგ კი მოისპო მათი მომდინარეობა.

ძველად, ვიდრე ეს კუთხე მოფენილი იყო ქართველის ტომით, მინამდის ისინი მისდევდნენ უხვად ქათმის, ანუ შინაურის ფრინველების შენახვას, პირუტყვების – ცხვრის და ღორის ფარების, ცხენის ჯოგების, ძროხის, კამეჩის და ვინ იცის, რამდენი რა გინდა რის არა. ქართველთ გლეხთა ასეთი ცხოვრება და გარემოება უადვილესად აკმაყოფილებდა იმ დროის ქართველთ სამეფოთა დიდებულთ მოთხოვნილებას. მოგეხსენებათ, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში იმდენი პირველ-ხარისხოვანი თავადის-შვილები სხვა კუთხეში არსად ცხოვრებდნენ, რამდენიც აქ ბორჩალო-ტაშირისაკენ. ქართველ ტომის მოსპობის შემდეგ აქეთ თათრებმა იწყეს გამრავლება,

მაგრამ მათში ქართველთა თვისებანი ისე ვერ ვრცელდებოდა, მათში მხოლოდ უსაჭიროესი რამეები შთებოდნენ, უმრავლესთა დარგთა მოყვან-მოშენების საქმის მიმზიდველობა კი ისპობოდა. ქართველნი ამით ყველაზედ მაღლა იდგნენ ძველად. მათის ცხოვრების მიმსგავსებით მხოლოდ ამ საუკუნიდგან იწყეს სხვათა ტომის ძეთა ცხოვრება და დღეს ისინი მიდიან წინ.

დღეს აქეთკენ ქართველნი თუ სადმე ცხოვრობენ, თუ მათი კვალი და ფეხი შენახულა აქეთ, იგინიც მთლად დაცემულან, მათში წინაპართ თვისების სახე წაშლილა, დღევანდელი ქართველნი აღარ არიან ის მხვნელ-მთესველ, საქონლის მომშენებელ და მევენახე, როგორც ადრე იყვნენ, რომელთ წინაპართ ცნობები და ნაშთები დღესაც აკვირვებს მხილველს. აქაურნი ქართველნი ცხოვრობენ წმინდათ თათრულად, უფრო აზიურად, მათში სანუკარი აღარაფერია.

ჩვენ ამ წერილს უფრო განვლილ დროთა ქართველთ

– 18 –

ცხოვრების მოსაგონარად ვსწერთ, ვიდრე აწინდელს ქართველთ ცხოვრების შესახებ, რადგან დღევანდელ ქართველთ რიცხვი ერთობ მცირე და შეუნიშნავია.

როგორც სჩანს, ძველთ ქართველთ ადრიდგანვე სცოდნიათ ამ კუთხის მრავალნაირი მნიშვნელობა და ნამეტურადგილ-მდებარეობათა თვისების, ლითონთა, იშვიათ ქვების და სხვა-და-სხვა სახმარ მიწის, რომელთაგანაც ფერად-ფერადი წამლები გამოვიდოდა; აქეთ ძველადვე ყოფილა ერთ ნაირი ყვითელი ქვა, რომლითაც აღშენდებოდნენ ქართლისა, კახეთისა და სხვათა კუთხის ტაძრები; ყვითელ ქვის გარდა შავი პატალო ქვის კლდეებიც ყოფილა, თეთრი მარმარილოს ქვაც მასთან, ორბეთის ციხეების ახლო ყოფილა ისეთი კლდე, რომლის ქვები ისე ყოფილა დაწყობილი, რომ თითქოს კაცის ხელით არის ჩაწყობილი, ამაზედ ვახუშტიც კი ჰკვირობს. ამ ქვებისა მეც ვნახე, იგინი ოდესმე სალიტოგრაფიო ქვად გამოდგებიან, მათში სხვა-და-სხვა ფერის ქვები მოიპოვება და ზოგნი მეტად დიდრონი და მძიმეც;

ამის ქვები ზოგიერთს ძველს ეკლესიების სვეტებში უხმარი-
ათ, ასეთ ეკლესიათა სვეტების ნაშთები მეც ვნახე. აქა-იქ
ქვის მარილიც მოიპოვება, სჩანს ადრე აქეთ ქართველებს
მარილიც უნდა ჰქონოდათ. უამისობა არ შეიძლებოდა, რა-
დგანაც აღზევნის მარილის მოტანა და ხსენება ჩვენში მარ-
ტო საშუალ საუკუნობიდგან სჩანს.

მიწაში დღეს მოიპოვება წითელი, ყვითელი, ცის-ფერი
და მუქ ფერ საღებავ წამლებთა მიწა, მაგალითებრ, არის
დიდი ნიშნები, რომ უმრა, ოხრა და სხვა ასეთი წამლები
ბევრი უნდა იყოს; ასეთი წამლები ერთობ ბევრი აღმოჩნდა
ალგეთის ხეობზუდაც, სოფ. ბოგვის მახლობლად; აქ ერთს
დროს ქარხანაც გააკეთეს და რამდენიმე ურემი ოხრა და
უმრაც გამოიყვანეს; ეს წამლები ვინც ნახა, ყველანი აღტა-
ცებულნი დაშთენენ, მცირედ მომზადება აკლდა მათ, მაგრამ
იგი მაინც გაიყიდა თბილისში სახლების გარედგან საღებავ-
ვად. ასეთ წამლებთ გარდა ცარცის მთებიც არის აქეთ, გო-
გირდის ნიშნები, კირი, გვარჯილა და ბევრიც სხვანი.

– 19 –

სამხრეთ საქართველოში მოიპოვება წითელი, ყვითელი,
ცის-ფერი, მუქ-ფერი საღებავ წამლებთა მიწა, მაგალითებრ, არის
დიდი ნიშნები, რომ უგრა, ოხრა და სხვა ასეთი წამლები ბევრი
უნდა იყოს; ასეთი წამლები ერთობ ბევრი აღმოჩნდა ალ-
გეთის ხეობაზუდაც, სოფ. ბოგვის მახლობლად; აქ ერთ დროს
ქარხანაც გააკეთეს და რამდენიმე ურემი ოხრა და უგრაც
გამოიყვანეს; ეს წამლები ვინც ნახა, ყველანი აღტაცებულნი
დაშთენენ. მცირედ მომზადება აკლდა მათ, მაგრამ იგი მაინც
გაიყიდა თბილისში სახლების გარედგან საღებავად. ასეთ
წამლებს გარდ) ცარცის მთებიც არის აქეთ, გოგირდის ნი-
შნებდ კირი, გვარჯილა და ბევრიც სხვანი.

სოფ. ბოგვის ქარხანას კარგად შეეძლებოდა მოქმედება
და იგი სამაგალითო გახდებოდა სხვა კუთხის მცხოვრებთა-
თვის, მით უფრო, რადგანაც მის გამგე ქართველი განათლე-
ბული ტეხნოლოგი გ. ცერცვაძე იყო, მაგრამ საუბედუროთ,
საქმე ცუდათ წავიდა, ქარხანა უსაშვალობით მოიშალა და

მექარხნემაც კაი ზარალი ნახა, დამხმარე, შეძლების პატრონი ვერსად იპოვნა ქართველებში, რომ საქმისთვის ხელი მოეკიდნა.

ვერცხლის მადნები აქ ხომ ძველადვე იქნა შენიშნული; თვით საქართველოს უკანასკნელ მეფემდის, აქ იყო გამართული ვერცხლის მადნის ქარხანა, ვერცხლი აქედგან გამოჰქონდათ, ქართველ მეფეთა ფულს ამ ვერცხლიდგან სჭრიდნენ, ქარხანას ადრე ქართველნი ამუშავებდნენ, შემდეგ ბერძენთა ხელოსნები. ვერცხლის ქარხანა აქეთ რამდენსამე ალაგას ყოფილა, არის კიდევ ნიშნები რკინისა, თითბრისა, სპილენძისა, თუჯისა, ნახშირიც სჩანს და როგორც ამბობენ, აქეთ ძველად საცაღა ოქროს მადნის ნიშნებიც უნახავთ, ერეკლე მეფემ ოქროს ფულის მოჭრა რომ დაიწყო, მაშინ მოუძებნიათ აქეთკენ და ნიშნებიც უპოვნიათ.

– 20 –

აქაური დედა-კაცობა და კაცებიც ძლიერ მისდევდნენ ფეიქრობას და ნამეტურ ხალიჩების, ფარდაგების და ყაითნების ქსოვას, ნაბდების კეთებას და სხვანი; აქაური ხალიჩა, ხალები და ფარდაგები ქებული იყო ყოველგან, მის მომქსოვნიც ქართველნი იყვნენ, რაც შემდეგ ერთობ მოისპო ქართველთ შორის.

ამას გარდა, რადგანაც ხსენებული კუთხის ქვა და მიწა ხალხს ბევრ ნაირად უწყობდა ხელს, ამიტომ მათში ჭურჭლის კეთებაც წინ ყოფილა წასული. იგინი ყველაფერს ჭურჭელს და სახლის საჭირო ნივთებს თვით აკეთებდნენ. სპარს-ოსმალთ იცოდნენ ამ კუთხის ქართველთა ასეთი ღირსება, მხნეობა და მიტომაც იყო, რომ ამათგანს ისინი ვისაც კი ჩაიგდებდნენ ხელში, აღარ ანთავისუფლებდნენ; ასე ჰქმნეს შაჰ-თამაზ და შაჰ-აბასმაც, რომელთაც აქაურ ქართველთა უმეტესი ნაწილი სპარსეთში გადაასახლეს ძალადობით და მათ მაგიერ თათრები მოიყვანეს. მას შემდეგ იწყეს თათრებმა აქ გამრავლება.

აქაურნი ქართველნი ვაჭრობაშიაც წინ იყვნენ წასულინი; მეზობლობა სპარსთა, სომეხთა და სხვათა მათში ჰბადავ-

და ვაჭრობის და ალებ-მიცემობის ცოდნას, ამის უარყოფა ჩვენგან არ შეიძლება, რადგანაც ტაშირელ ქართველთა ცოდნა და მხნეობა თვით ჩვენის ისტორიიდანაც სჩანს, ამაზე არც სომეხთ მეისტორიენი სდუმებენ. ომში, ბრძოლაში და ქვეყნის სამსახურშიაც შესამჩნევი ადგილი ეკავათ: ვიდრე ტაშირ-ბერდუჯელნი მაგრა იდგნენ, მინამდის საქართველოს სატახტო თბილისსაც მტერნი ვერას აკლებდნენ, რადგანაც ესენი გზაში უხვდებოდნენ და ბრძოლას უმართავდნენ, მტერს ძლევით უკან აბრუნებდნენ. როცა ტაშირი დაეცა, როცა იგი განადგურდა და ქართველობა მოისპო, მას შემდეგ-კი შიდა ქართლის საქმეც ცუდათ წავიდა. თბილისს უადვილესად ეცემოდნენ თავზე.

– 21 –

ამ კუთხის მაღალ მნიშვნელობის შესახებ საუბარს ჩვენ რომ სრულიად თავი დავანებოთ, კმარა გავიხსენოთ ის მწერლობითი ძალა და გადამწერლობითი ოსტატობა, რაც-კი აქაურს ქართველობას შესწავლილი ჰქონდა. ამ კუთხეში ქართულ წიგნების გადაწერის ოსტატობა და სიმრავლე მაღალს ხელოვნებადის იყო ასული; აქ იწერებოდა ძრვიელ ბევრი შესანიშნავი წიგნი, საღვთის-მეტყველო ფილოსოფიური და ისტორიულიც. ვახუშტის სიტყვით, თვით უშორიეს ლორეს კუთხის მახლობლივ, ერთს მაღალ კლდეში გამოკვეთილია ძველნი ქვაბნი ქართველთა, ამ ქვაბებში სხვათა შორის აწყვია ქართული ძველი ხელთნაწერი წიგნებო; ამ წიგნების ისტორიას განცვიფრებაში მოჰყვანდა მრავალი, ყველა განკვირვებით კითხულობდა, ნეტავი ურთი გაგვაგებინა და გვაჩვენა, თუ ამ ადგილებში რა წიგნები მოიპოვებო. სხვათა შორის არის ნათქვამი:

„აქ არს მაღალს კლდესა შინა ქვაბნი მრავალნი და მას ქვაბსა შინა მდებარებენ წიგნნი მრავალნი ძველნი, არამედ, კაცთა აუსვლელობით უხმარ არიან“-ო.

ეს ხელთ-ნაწერი წიგნები ამ ბოლოს დროს ამ ხსენებულის ადგილებიდან ჩამოიტანეს, მაგრამ მათი გარკვევა შეუძლებელი აღმოჩნდა, ეს წიგნები მთლად გაქვავებულან, ერთ-

მანეთს დაჰკროდენ ისე, რომ მათი ერთმანერთისაგანგაცალ-
კევება და განხილვა შეუძლებელი გახდა; დღეს ეს წიგნები
ასე ერთიან გაქვავებული აწყვია ერთის სომხის მეისტორიეს
სახლში, რომელმაც მოიპოვა ეს წიგნები.

ქართველებს აქეთ იმიტომ ჰქონდათ ჯეროვანი ყურადღე-
ბა მიპყრობილი, აქეთ მიტომ ამაგრებდნენ ყველაფერს, რომ
სომეხთაგან გადაბირების ერიდებოდათ, ქართველნი ჰაოსიანებმა
არ მიიზიდონ, თავიანთ სარწმუნოებას არ შეუერთონო; დიახ,
ამის მორიდება ჰბადებდა აქეთკენ ყველაფრის წარმატებას;
ქართველთა წარმატება და მორიდება დიდხანს დარჩა, კაი
დრომდის გაგრძელდა, შემდეგში იკლო, რადგანაც მტე-

– 22 –

რი ყოველთვის პირველათ ამ კუთხეს მომართავდა ხოლმე,
პირველათ ამათ ეცემოდნენ. მაჰმადიანთა ტომის გან-
ძლიერების შემდეგ ქართველნი უძლურ იქმნენ არა მარტოთ
სამეფოს საქმეთა მართვის მხრით, არამედ სარწმუნოების საქ-
მეებშიაც შეეძნაათ დიდი ნაკლი; სამეფოს უძლურების მე-
ოხებით დაუძლურდა სასულიერო წოდებაც, მრევლის საქმე-
თა პატრონობას ვეღარ ასდიოდა, უყურადღებოდ დასტოვეს
და მათ მაგიერ ქართველებზე სომხის სამღვდელთა იწყო
გავლენა და პატრონობა; იგინი, როგორც მეზობელნი და
ქართულის ენის მცნობნიც, ხშირათ მოგზაურობდნენ ქართ-
ველთა სოფლებში და, რადგანაც მაშინ ქართველებში ქარ-
თველეთა მღვდლები ნატამალობდნენ, ამიტომ ბევრს ალაგას
ქართველნი გრიგორიანთა მღვდლებს ასრულებინებდნენ
მღვდელ-მოქმედებას. ეს ამბები ქართველთ უმაღლეს სამღვ-
დელთა იცოდა, მაგრამ იგინი უძლურების გამო ვერას
ლონობდნენ, მათ შინაურთა პატრონობაც არ შეეძლოთ,
არამც თუ გარე-ყოფილთა პატრონობა, რომელიც შუა გულ
დედა თბილისთან ერთობ შორს იყო. მართალია აქეთ ხში-
რათ ქართველ მეფეთა მოურავებიც იხდნენ, მაგრამ ამას
არც ესენი დასდევდნენ, ხშირათ თვით მოურავებიც-კი უერთ-
დებოდნენ მათს სარწმუნოებას.

ნელ-ნელა, დროს მომავლობაში აქეთ ქართველნი ისე

შემცირდნენ, რომ სულ შეუმჩნევლად მოისპნენ და გაჰქ-
რნენ. ეს ამბავი ყოველ ქართველს დიდათ შეაწუხებს. იქმნე-
ბა ბევრისთვის ეს დაუჯერებელი იქმნეს, ვინ იცის, მაგრამ
დაუჯერებელი აქ არაფერია! ჩვენ მოკლეთ გადავავლეთ თვა-
ლი ამ კუთხეს, ჩვენ გვსურდა მარტო ერთის შეხედვით შე-
ვხებიყავით და აღგვენუსხა ის კითხვები და ცნობები, თუ ამ
კუთხეში როგორ მოისპო ქართველობა. ზეითაც ვსთქვით და
აქაც ვიტყვით, რომ ქართველთა გაწყვეტის უმთავრეს მიზე-
ზათ უნდა ჩაითვალოს შემდეგი:

მაჰმადიანთაგან თავ-დასხმა, ხშირი ომები, აქაურ ქართ-

– 23 –

ველთა ტყვევნა და სპარსეთში გარდასახლება, გარდასა-
ხლებულთ ნაცვლად აქ თათრების დასახლება, როგორც
ეს ქმნეს სპარსეთის შაჰებმა. მებატონეთაგან ყმათა დე-
ვნა და მათი დაყიდვა, სპარს-ოსმალეთში გარეკვა და იქ
თათრის დიდ-კაცებისთვისა მირთმევა. შიში, ტანჯვა და
ათასი შინაური და გარეული უბედურება. ვინც დარ-
ჩნენ, ისინიც უმღვდლობისაგან გრიგორიანებს დაუკავ-
შირდნენ, დროს მიმავლობაში გადაგვარდნენ, თავიანთი ენა
და გვარტომობა დაივიწყეს, დღეს ქართველობისა აღარა ახ-
სოვსთ რა, ზოგმა ქართული ენაც იცის, მათს დედა ენას
ქართული ენა შეადგენს, მაგრამ რადგანაც გრიგორია-
ნობას ეკუთვნიან, ამიტომ იგინიც თავს ჰაეთ აღიარებენ,
სომხობენ, დროის წყალობით, შემდეგ ესენიც დაჰკარგავენ
ქართულ ენას ისევე, როგორც დაკარგეს მრავალთა ქართვე-
ლთა, რომელნიც ჩვენის ეკლესიისაგან გადრკნენ. ზოგი
გათათრდა, ზოგი გასომხდა, ზოგი აქეთ წავიდა, ზოგი იქით
გაიქცა და მის მეოხებით ოდესმე დიდებულათ წოდებულს
აყვავებულ ქართველთა მხარეში მოისპო ქართველთ ტომის
ძეთა რიცხვი და მათის მოსპობით იქ ქართველთა კვალიც
გაქრა.

თუ რაოდენად ძლიერი იყო ეს კუთხე ქართველთა
ტომის ძეთა რიცხვით და თუ იგი რა მნიშვნელოვანი იყო
ჩვენს ისტორიაში, ამას გამოაჩენს ამ კუთხეში ძველად ყოფილ

ქართველთ სოფლები, რომლებიც მოგვყავს აქვე: ხოჭორნა, ობოლქაშენი, ტეფური, წოფა, ახტალა, ყაზანჩი, ჭაჭვანი, ბადექი, ბორდაძირი, ჩორთანი, ბორნაკარი, ჟანგირი, ნაქა-ლაქევი, შულავერი, მატკას სოფელი, თეთრი სოფელი, მახრახაჯი, ხუცის სოფელი, ჯონხომი, გორული, დალარი, წერაქვი, ალეგი, ველი, ბესთის სოფელი, ჩალაუბანი, ციხის სოფელი, ოფრეთი და სხვა და სხვა, სულ 466 სოფელი.

ამ რიცხვში ჩათვლილია მხოლოდ ის სოფლები, რომლებიც თბილისის მაზრის სოფლებს შორავს, მას გარს აკრავს,

– 24 –

ჩვენ აქ არც თრიალეთის სოფლებს შევეხეთ, მარტო მის საზღვრამდის მდებარე სოფლები მოვიყვანეთ, ამ სოფლების რიცხვი ძველად არის შედგენილი ვახუშტის ბრძანებით მისის გეოგრაფიისთვის. სოფლებთა სახელები ძველად სულ ქართული იყო, მაგრამ შემდეგ და შემდეგ მათი სახელები თათრულურ და სომხურად შეიცვალა, რადგანაც ქართველმა ტომმა იწყო კლება და მათ მაგიერ თათრებმა და სომხებმა იწყეს გამრავლება, ზოგს სოფელს ნახევარი სახელი შესცვლია, მრავალ ალაგას ეკლესიები კი დაშთენილა და ესენი ცხადლივ მოწმობენ, იქ ოდესმე ქართველთა ტომის სიძლიერეს. ამის შემდეგ, მკითხველს ამაზე რწმუნება აღარ დასჭირდება, იგი კარგად მიხვდება რომ ოდესმე აქეთ სწორედ ეს ასე უნდა ყოფილიყოს.

ეხლა მოვიყვანთ ცნობებს, თუ სოფლების ამოდენა რიცხვში ქართველები სადღა ცხოვრობენ, მათ სად შეინახეს თავი დიდის ტანჯვით და მწუხარებით. ეს ცნობები შეკრებილია მთავრობის განკარგულებით და დაბეჭდილია სარწმუნოს ცნობებით, მაშასადამე, აქ შემცდარი არა უნდა იყოს რა, ასეთ შემთხვევებში ცნობების დაფარვა და შემცირება მათ არ გამოადგებათ.

კლდეისი, სოფელი, სცხოვრებენ ქართველნი, 19 კომლი, მათში 76 მამაკაცია და 80 დედაკაცი, ყველა ესენი საბატონოთ ყოფილი გლეხები არიან, ბატონის მონაწილედ ითვლებიან.

აკაურთა, სოფელი, 25 კომლი ქართველია, აქ ცოტა სომ-ხები და თათრებიც სახლობენ. ამათში 38 მამაკაცია და 32 ქალი; ეს რიცხვი ჩვენ შემცდარად მიგვაჩნია, რადგანაც აკაურთას ქართველთ რიცხვი შემცნეულია; მათი მებატონე არლუთაშვილია, ამის მეოხებით ამ სოფელში ქართველთა სასოფლო სკოლაც არსებობს, აქ სწავლობენ ვაჟები და ქალები, მებატონეს ერთობ დიდი ამაგი აქვს ამ საქმეზედა, იგი დიდათ ზრუნავს ამ სკოლის მომავალში კეთილად წარ-

- 25 -

მართვას. სკოლაში ბავშვებს ხელსაქმესაც ასწავლიან, ქალებს ქალებისას და ვაჟებს ვაჟებისას, ბავშვებს პურსაც სასწავლებელში აჭმევენ, ერთის სიტყვით დიდს ამაგსა სდებს ეს მებატონე თავის ყმათ ყოფილ გლეხთა შვილების განვითარების საქმეს.

ბალიჭი, ქართველები სცხოვრებენ, 36 კომლი, 137 მამაკაცი და 167 დედა-კაცი. ნახევარი ქართველობა გრიგორიანთა სარწმუნოებას აღიარებს, ამიტომ ისინი დღეს თავიანთ თავს ჰაებათ სცნობენ.

ბოსლევი, ქართველები სახლობენ 45 კომლი, 200 მამაკაცია მათში და 180 დედა-კაცი. ნახევარი ქართველები გრიგორიანთა სარწმუნოებას აღიარებს, ამიტომ ესენი დღეს თავიანთ ვინაობას ჰაებათ ჰხატვენ, თუმც ჰაური ენა არ იციან და ქართულ ენით ლაპარაკობენ.

ვარდის-უბანი, ქართველები სახლობენ, 23 კომლი, 80 მამაკაცი და 65 დედა-კაცი. ასევე ნახევარი ქართველებისა გრიგორიანობას აღიარებს, ქართულს ენაზე არიან მოლაპარაკენი, მათ ერთმანეთში ნათესავობაც აქვთ და გრიგორიანთ სარწმუნოების მექონთ ქართველთ გვარები ცხადათ მოწმობს მათს განვლილ დროს, ისტორიას და გვარტომობას.

დიდი დმანისი, სახლობენ ქართველები, 40 კომლი, მათში 200 მამაკაცია და 160 დედა-კაცი. ნახევარი გრიგორიანთ სარწმუნოებას აღიარებს, შთამომავლობით ქართველები არიან, ამიტომ ისინიც ქართულს ენას ხმარობენ დედენად, მაგრამ ესენიც თავს ჰაებათ სცნობენ. დღეს-ხვალ ესე-

ნიც ისე განვლენ ჩვენგან, როგორც სხვები განგვეთვისნენ, მთლად გლეხნი არიან.

პატარა დმანისი, სახლობენ ქართველნი, 10 კომლი, 30 მამა-კაცი და 25 დედა-კაცი, მთლად გლეხნი არიან.

კაზარეთი, ქართველები სცხოვრებენ, .25 კომლი, 105 მამა-კაცი და 95 დედა-კაცი. ნახევარი გრიგორიანთა სარწმუნოებას აღიარებს, შთამომავლობით ქართველნი არიან,

– 26 –

ქართულ ენას ხმარობენ, ზოგს სომხის სახელებზე შენაცვლებით გვარები, მაგალითებრ კირაკოზაშვილი, მიკირტუმაშვილი და სხვანი, მთლად გლეხნი არიან.

კალმაშა, სცხოვრებენ ქართველები, 42 კომლი, 150 მამა-კაცი, 140 დედა-კაცი. სასულიერო წოდების 8 სული ირიცხება. მთლად მართლმადიდებელნი არიან. დედა-ენათ ქართულ ენას ხმარობენ.

მიჯა, სცხოვრობენ მთლად ქართველნი, 35 კომლი, 130 მამა-კაცი და 117 დედა-კაცი. ყველა სახელმწიფო გლეხებად ირიცხებიან, მამულები თავიანთ საკუთრებად აქვთ შეძენილი, მართლ-მადიდებელნი არიან, ქართულს ენაზე მოლაპარაკენი.

ტანძია, სახლობენ ქართველნი, 10 კომლი, 25 მამა-კაცია და 23 დედა-კაცი. ქართულ ენაზე მოსაუბრენი, მართლ-მადიდებელნი, სცხოვრებენ საბატონო ადგილებზე.

ქვეში, სცხოვრებენ მთლად ქართველნი, 30 კომლი, მამა-კაცი 105 სული და დედა-კაცი 95 სული. მთლად მართლმადიდებელნი, ქართულს ენაზე მოლაპარაკენი, საბატონო მიწაზე სცხოვრებენ.

რატევანი, ქართველები სცხოვრებენ, მთლად ქართულს ენაზე მოსაუბრენი, 30 კომლი, 105 მამა-კაცია და 95 დედა-კაცი. სცხოვრებენ საბატონო მიწებზე, არიან დროებით ვალდებულნი. ნახევარი ამათგან გრიგორიანის სარწმუნოებას აღიარებს, გვარები ზოგს შეუცვლია, სომხურებ გადაუკეთებიათ, ამათი დედა-ენაც ქართულია.

ხატის სოფელი, მთლად ქართველი ტომისანი სცხოვრებენ,

30 კომლი, 106 მამა-კაცია დარ 97 დედა-კაცი. სახელმწიფო გლეხნი სცხოვრებენ საბატონო მამულებზე მეიჯარადრეთ. მთლად ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ, ნახევარი ამათგანი გრიგორიანის სარწმუნოებას აღვიარებენ და თავი სომხად მიაჩნიათ, ესენიც ქართულ ენას ხმარობენ დედა-ენად.

წერაქვი, ჩვენგან შორი სოფელი, ობლად შთენილი,

– 27 –

გარშემო მთლად თათრები და სომხები აკრავან. მოსახლობენ მთლად ქართველნი, მართლ-მადიდებელნი, ქართულს ენაზე მოლაპარაკენი, თათრული და სომხურიც იციან. მოსახლეთ რიცხვი 20 კომლია, მათში მამა-კაცი 50 და დედა-კაცი 47 სული. სცხოვრებენ საბატონო მამულებზე და ირიცხებიან დროებით ვალდებულ გლეხებად.

სიონი, ახალი სოფელია, აქ წერაქვიდამ რამდენიმე მოსახლე გადმოსახლდა და დასახლდა. სოფელი მოშენდა, ღმერთმა ჰქმნას. სიონი ამისთვის უწოდეს, რომ ამ სოფელში ძველი ტაძარი სიონი სდგას.

ამათ შესახებ ჩვენ აქ მცირედ უნდა ვისაუბროთ და იმეღია, რომ ეს საუბარი მრავალთათვის იქნება საყურადღებო, რადგანაც მცირე მიზეზებს ესეც გამოაჩენს ამ მხრის ქართველთა მოსპობის ცნობებს. წერაქველები ადრე ერთის ქართველის მებატონის მამულზე სცხოვრებდნენ; ეს ქართველი მებატონე მათ არაფერს ყურადღებას არ აქცევდა, ცხოვრების პირობებს უძნელებდა, უხლართავდა, საქმე ისე გაუჭირა, რომ მცხოვრებნი ერთ დღეს კინაღამ არ აიყარნენ აქედგან და სხვაგან არ გადასახლდნენ; შემდეგაც არ შესწყდა მათი დრტვინვა, აქეთ-იქით კაცები გაგზავნეს და ადგილებს ეძებდნენ, რომ სხვაგან ვიშოვნოთ სადმე და ეგები გადავსახლდეთო. ამათ საჩივარს და გოდებას საზღვარი არ ჰქონდა, ჩვენ ეს ამბები კარგად შევიტყეთ და მაშინათვე დიდის გულის წყრომითაც ავივსენით, მაგრამ რას ვიზამდით, ერთის პირის საშუალებით ხსენებულ გლეხთა მებატონეს მუდარება შევეუთვალეთ, რომ მას თავისს გლეხებისთვის დევნა დაეტოვებინა, მაგრამ მან არ შეისმინა ჩვენი ვედრება და

გლეხებს კვლავინდებურად უწყო დევნა. გლეხნი ამისაგან შესწუხდნენ ძალიან, კვალად იწყეს დრტვინვა. ამ დროს მოხდა შინაური შემთხვევა და ამ ცნობილს ქართველს მებატონეს ხსენებული სოფლისა მამულები გაეყიდა; ეს მამულები ერთმა რუსის გენერალმა იყიდა. მან როგორც

– 28 –

შეიტყო, რომ წერაქვის გლეხნი ქართველნი არიანო, მან მაშინათვე ყურადღება მიაქცია, დაიბარა, გაიცნა, ხარჯი შეუმსუბუქა და ბევრი რამ გარდასახადი გაუადვილა; გლეხებს დიდათ გაეხარდათ, ისინი მიემკვიდრნენ იმ ახალს მებატონეს და დღეს მისის წყალობით იგინი მოსვენებით სცხოვრებენ, აქედგან აღარსად აპირებენ გარდასახლებას, დღეს ამ რუსის ხსენებას ლოცავენ. ამ სოფლის გლეხნი აქამდის უეკლესიოთ და უმღვდლოდ იყვნენ დაშთენილნი, მათში ეს იშვიათი იყო, წერა-კითხვის ცოდნა ხომ მთლად მოსპობილი იყო და მთელს სოფელში ერთი კაციც არ მოიპოვებოდა, რომ ქართული წერა-კითხვა სცოდნოდა. ეხლა კი ამ სოფელში პატარა ეკლესიასაც აკეთებენ ზემოხსენებულის ახალის რუს მებატონის დახმარებით. ახლა ჩვენ უნდა ვჰკითხოთ ჩვენს თავს, თუ ნეტა ჩვენ რაღა უნდა ვიქმნეთ ჩვენის გლეხების წინაშე!?!/

მარნეული, ცნობილი ძველი სოფელი, სადაც სცხოვრებენ მთლად ქართველნი.

ყალამშია, 120 კომლი. სცხოვრობენ მთლად ქართველნი.

ეგრისი პატარა. ეს სოფელი დაუარსებიათ ლარამიანთა. ლარამიანი ძველათ აქეთ სამეგრელოდან გადმოსულან, ანუ ეგრისიდან. დღეს ამ გვარის მებატონეთაგან აქ არავინ სცხოვრებს, ქართველთა რიცხვი დიდათ შემცირებულა.

აქამდის ხსენებულ კუთხეში თუმცა ქართველთ რიცხვი ერთობ მცირე იყო, ის რაც ზემოთ მოვიყვანეთ, მემამულენი მთლად ქართველნი იყვნენ. დღეს ეს მემამულე პატრონებიც ისპობიან, ვინც რჩებიან, ისინიც თავიანთ მამულებს უცხოელებზე ჰყიდიან, ასე რომ რამდენიმე წლის განმავლობაში ხსენებულ ადგილების პატრონებათ მთლათ სომხები

გამოცხადდებიან და მაშინ რაღა ფიქრი უნდა, რომ „მანგლა-ფორა“ და „ბოლნა-ფორას“ მსგავსი სახელწოდებანიც უცხად და უხვად მოიფინება ხსენებულს საქართველოს ძირეულს კუთხეში, უკანასკნელ, იგი ნამდვილ არმენიად შეიქმნება,

– 29 –

რადგანაც მამულები მათ მეგვარტომეთა მეტრფეთ საკუთრება იქმნება, მაზედ მცხოვრებ ხალხიც მათისავე სარწმუნოების იქმნებიან და მაშინ რაღა ფიქრი უნდა, რომ მთელი ამ მხრის წარსული, აწმყო და მომავალიც მათს საკუთრებად შეიქმნება, მასზე ქართველთა ყველაფერს თავისი სახე შეეცვლება, მის ნაცვლად სხვა დაეკვრება. შეიცვლება თვით უდიდეს შთენთ ეკლესიების წარწერანი და სახელ წოდებანიც. ამას ჩვენ მიტომ ვამბობთ, რომ ამის მსგავსი მაგალითები ბევრი გვინახავს.

ასე ამ გვარად ქართველებს ხელიდამ გამოგვეცალა ბორჩალოს მაზრა, ის კუთხე, სადაც ადრე ქართველთ ეპისკოპოზის სამი კათედრა არსებობდა, სადაც ძველად ქართველ მცხოვრებთა რიცხვი იმოდენი იყო, რომ ამ კათედრის ეპისკოპოზნიც-კი ვერ ჰყოფნიდნენ სამწყსველად!.. დღეს იქ ის მცირე რიცხვიღა არს დარჩენილი ქართველებისა, რაც ზემოთ მოვიყვანეთ და რაც, ცხადი საქმეა, თუ მეტი შორს-მხედველობა, მუყაითობა და მოქმედება არ გამოვიჩინეთ, მომავალში ესეც მოისპობა.

მოსპობას კი არაფერი შეაჩერებს, რადგანაც ამის მაგალითები ჩვენ წინა გვაქვს, აი, თვალითა და ძლიერაც კარგადა სჩანს ის ძველი ადგილები, სადაც ერთ დროს ქართველის ტომით იყო დასახლებულ-მოფენილი და დღეს კი იქ ქართველთ ხსენებაც აღარ არის, თითქოს ცამა და დედამიწამ ჩაყლაპა ეს ხალხი, იქ ისე მოისპო და უწყალოდ შემცირდა. გარდა ძველის ნაშთების აქეთ სხვა აღარაფერია დაშთენილი, თვით ენაც ხომ სრულიად დაეცა ძველიდგანვე. მამულების უმეტესი ნაწილის გაყიდულები იქმნა უბრალო ფასებათ, ზოგი ბანკებზედ დარჩენილი პატრონებისაგან უყურადღებობის გამო. აი ამ მოკლეს დროშიაც, სამხრეთ სა-

ქართველოს კუთხისკენ, სოფ. კოდასთან, ბ. ნიკოლოზ პეტრეს ძე ისარლიშვილმა, მშვენიერი მამული იყიდა, მადლობა ღმერთს, რომ შემთხვევით, ამ ქართველს პატიოსანს პირს

– 30 –

შეხვდა ეს მამული, თორემ ეს შემთხვევა რომ არ ყოფილიყო, მაშინ მას სხვა იყიდდა სულ უბრალო ფასად. მერე მას სხვა ხიფათებიც მოჰყვებოდა, უნდა ვსთქვათ გარდაწყვეტილი, რომ აქ ქართველობას ველარაფერი დააკავებს, რაც კი XVII საუკუნიდამ დაიძრა და წინ წავიდა, ის მოძრაობა და ძალა ნელ-ნელა უფრო წინ წავა და უკანასკნელ თვალ-საჩინოთაც გამოსჩნდება. ამას ეჭვი არ უნდა.

უნდა ვსთქვათ, რომ დღევანდელი მდგომარეობა სამხრეთ-საქართველოსი მეტად სამწუხაროა, აქაურებში სწავლა განათლების საქმე ერთობ დაცემულია, მთელს კუთხეში ვერ ნახავთ ვერც ერთს რიგიანად მომზადებულს ქართველ კაცს. ერის ხალხთ შორის-კი არა და თვით სხვა წოდების წევრთ შორისაც-კი ნატამალობს რიგიანი ქართველის ხსენება, მწიგნობრის და საზოგადო მოქალაქის მთელს კუთხეში რომ მიმოვლოთ, ვერსად ერთს სოფელში ვერ ჰპოვებთ, რომ ქართველი კაცის ოჯახს და სახეს ქართულის რამე ეცხოს და მასთან მცირედ შეგნებისაც ეტყობოდეს რამე, რაც ჩვენ ზემოთ სოფლები დავასახელებთ, სადაც-კი ქართველნი მცირედ მაინც სცხოვრებენ, იქაც-კი წარხოცვია მათს სახეს თავისი ნიშან-წყალი, მათი შვილების უმეტესი ნაწილი თათრულს და სომხურს ენაზედ საუბარს მიჩვეულა. მათში როგორც ქართული ენა განისმის, ისევე სომხურ-თათრულიც ხმაურობს. მთელს ამ კუთხის სოფლელებს შორის ერთადერთი სკოლა მხოლოდ სოფ. ბოგვში არსებობს, ალგეთის ხეობაზედ. მეორე სკოლის გახსნის თავდარიგი აქვს პატივცემულს მიხეილ პეტრეს ძე ისარლიშვილს, სოფ. არაშენდის მემამულეს, რომელსაც დიდი ნატვრა და წადილი აქვს ხსენებულ კუთხეში ქართველთ მცხოვრებთ ფეხის გამაგრების და მომავალში გამრავლების. ღმერთმა ქმნას, რომ ამ ობოლ კუთხეს თითო ოროლა ასეთი პირნი ხშირად მოევლინნენ. ასეთივე ვალი

ამევეს ჩვენს სამდვდელოებას, რომ ეს ძველი კურთხეული კუთხე უყურადღებოდ არ ჰქონდეთ დატოვებული და ნამე-

– 31 –

ტურ იქაურ ქართველ გლეხ-კაცობას პატრონობა გაუწიონ და მათი შვილებიც სწავლა-განათლების ასპარეზზედ გამოიყვანონ.

ეს წერილი გადმოიბეჭდა ჟურნალ „მოგზაური“-დამ. როცა იქ ეს დაიბეჭდა, მაშინ ამას რედაქციამ შენიშნა, რომ სიტყვა სომეხი „ქართლის ცხოვრების“ პირველის ფურცლიდგანვე იხმარებაო. ეს მართალი გახლავსთ, დიახ ეს ასე იხმარება მხოლოდ უახლეს დროის გადაწერილებში, თორემ უძველეს „ქართლის ცხოვრების“ დედნებში, რომელნიც კი ვახტანგის რედაქციას ასცდნენ, იქ ყველგან ჰაოსიანებათ მოიხსენება სომეხი. სიტყვა სომეხი, როგორც ჩვენ სხვაგანაც გვითქვამს, ხმარებაში შემოდის XI საუკ. გასულს, უკედ რომ ვსთქვათ, უფრო სომხეთის სამეფოს დაცემის შემდეგ. ვინც ამას არ ირწმუნებს, იმას დავავალებთ ჩვენის ისტორიის კარგად გაცნობას და ის ამაზედ ცხადად დარწმუნდება.